

ҒТАР 03.61.91

Ғылыми мақала

Гүлханьс Арыстанова*Еөтвөш Лоранд университеті, Будапешт, Мажарстан**(E-mail: arystanova.gulkhanys@gmail.com)***Заманауи қазақ ұлттық киімі мен әшекейлік бұйымдар:
мәдени дәстүрдің жаңаруы**

Аңдатпа. Киім – ұлттық құндылық, өткенді, бүгін мен ертеңді бір-біріне байланыстырушы дәнекер құрал. Жаһандану дәуірінде ұлттың тұтастығын сақтап қалумен қатар келешек ұрпақтың бойына қазақ халқының мәдени этникалық ерекшеліктерін сіңіру де маңызды болмақ. Аутентикалық бұйымның қаншалықты өзгергенін байқау мақсатында қазақтың заманауи ұлттық киімдері мен тапсырыспен жасатқан заманауи әшекейлер зерттеудің объектісі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында бүгінгі заманауи ұлттық киімдердің ізін өткеннен қарастыру үшін ретроспективті әдіс пен синхрондық және диахрондық әдістер қолданылады. Бұған қоса арадағы ұқсастық, алшақтық пен өзгерісті анықтау мақсатында салыстырмалы әдіс арқылы талдау жасалады.

Нәтижеде ХХ ғасырда белең алған жасанды дәстүрді (Invention of tradition), жаңғырту аясында киімдер тігіліп, қоғам тарапынан қабылданып, сұранысқа ие болып тұрған ұлттық киім-кешектер мен оны толықтырушы дәстүрлі ұсталардың қолдан соғып жасаған зергерлік бұйымдары, киім альбомдары, киім-кешек және әшекей каталогтары сонымен қоса мұражайларда сақталған бұйымдармен салыстырылып ұқсас жақтары мен ерекшеліктері анықталып, этномәдени дәстүрдің өткеннен бүгінге трансмиссиясы жасалып, реті келгенде жазбаша деректердегі мәліметтермен қуатталып, ғылыми өндіріске енгізіліп, аутентикалық киімдердің репродукциясы алынып, заманауи жаңғыртылған үлгіде беріледі.

Түйін сөздер: қазақ, аутентикалық киім-кешек, заманауи ұлттық киімдер, оюлар, әшекей, жасанды дәстүр, ойдан шығарылған дәстүр, жаңғырту, мәдени мирас

DOI: <https://doi.org/10.71078/gcz7ps77>

Түсті: 31.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Ұлттық киім-кешектер мен әшекейлер және оларға байланысты дәстүрлердің шаруашылық өмірде, тұрмыстық жағдайда, күнделікті өмірде, қоғамдық әлеуметтік статустық жүйесінде, жас және жыныстық сипатта, діни-рәсімдік қызметте өз орны бар. Мұнан басқа киім саяси тұрғыдан біріктіруші фактор қызметін де атқарады. Оған бүкіл түркі әлемінің киім-кешегі, әшекейі мен оларға байланысты дәстүр, ғұрыптары мысал бола алады. Десе де киімнің өзгеріске ұшырауына әлемде және ел ішінде болып жатқан экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістер, урбанизация, индустриалды даму, жеке тұлғаның әлемнің түкпір-түкпірімен әр түрлі мақсатта араласуы (білім, сауда) мен кейбір құндылықтардың өзгеруі және жаһандану үдерісі де әсер етеді. Жалпы алғанда жасанды дәстүр<invention tradition<изобретение традиции немесе ойдан шығарылған дәстүр<выдуманые традиции терминін теориялық тұрғыдан британдық тарихшылар Эрик Хобсбаум¹ (1917-2012) мен Тэрэнс Ранджэр (1929-2015) еңбектерінде қолданған.

¹ Hobsbawm Eric, Ranger T, The Invention of Tradition, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Нәтижесінде 1983 жылы тек қана киім-кешекте емес, бірден көптеген салада ғылыми еңбек, кітап ағыны пайда болған.

Бұл ағым – теориялық тұрғыдан фундаменті ерте салынғанымен, әсіресе киім-кешекте практика тұрғысынан соңғы жылдары кеңінен өріс алған жаңа нысан болып табылады. Басқа салаларды айтпағанда киім-кешекпен оны толықтырушы бұйым әшекейлерде және бұларға байланысты дәстүр, ғұрыптарда халық арасында кеңінен қолданыс табуда. Қазіргі таңда бұл терминдерден басқа *дәстүрді жаңғырту* мен *ұлттық киімді жаңғырту* терминдері де кеңінен өріс алды. Аталмыш ұғым дәстүрмен қоса басқа да құбылыстарды қамтиды. Жасанды дәстүр ғұрыпқа айналдыру және қалыпқа айналдыру болып табылады. Негізінде дәстүрлі киімдер аса қатты өзгеріске ұшырамайды. *Жасанды дәстүр* әрі әлеуметтік әрі саяси функцияға ие дей аламыз. Киім-кешек пен әшекей бойынша *ойлап шығарылған дәстүр, жасанды дәстүр, жаңғыртылған дәстүр* яғни, дәстүрді жаңғыртуға ұмтылу барысында бұрмалауға ұшырауы әдетте ашық немесе жасырын түрде қоғам тарапынан қабылданған ереже, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тыйым мен ырымдар немесе символдық сипаттағы іс-әрекет, тәжірибе жиынтығы болып табылады. Дегенмен бастапқы төл мәдени қалпынан (аутентикалық халден) өзгергенімен *жасанды дәстүрмен* арасында бір сабақтастық бар екені көрінеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне сәйкес «салт – ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын әдет-ғұрып, дәстүр әсіресе шаруашылық өмірінде қалыптасқан әдет», – деп өтеді². Ұлттық (дәстүрлі) киім мен заманауи (модерн) киім-кешектің арасындағы басты ерекшеліктерді айқындап алу үшін Карабийык Байрактардың (Fatma Karabıyık Barbarosoğlu)³ салыстырмасын ұсынамыз:

Ұлттық киімнің ерекшелігі:	Заманауи (модерн) киімнің ерекшелігі:
1. Киімнің статусты анықтаушы функциясы бар, яғни, төменгі таптың адамы жоғарғы таптың киіміне еліктей алмайды.	1. Киім статусқа, жоғарғы тап, төменгі тап қатынасына негізделмеген. Төменгі тап жоғарғы таптың киіміне ұдайы еліктейді, қайталайды.
2. Климаттық жағдайларға сәйкестікке баса назар аудару аймақтар арасында киім айырмашылығын тудырады.	2. Климаттық жағдайлармен үйлесімділік басты назарда емес. Мысалы, джинсыны аптап ыстықта да қақыраған суықта да киюде.
3. Киім стилі ұзақ жылдар бойы еш өзгеріссіз жалғасады.	3. Киім сәннің (мода) арқасында қысқа мерзімде өзгеруде.
4. Киім дайындау үлкен қол еңбегін, көздің нұрын қажет етеді.	4. Киімде қол еңбегінің орнына конфекция арқылы жаппай өндіру орын алады.
5. Киім қоғамда қалыптасқан моральдық ережелерді көрсетеді.	5. Моральдық принциптерді сақтау наразылық көзқарасымен ауыстырылды.

Ата-бабаларымыз *мынау жүзік анамның аманаты, келініңе тағарсың* немесе *бұл қамшы атамның көзі, қарашығыңдай ұстарсың* деп кейінгі ұрпаққа тапсырып жататын. Тіпті сандықтарында сақтаса да сарғайтып *өткен шақ* мен *бүгінгі шақты* бізге дейін жалғастырып берді. Ендігі кезек киім тарихшылары мен зерттеушілерінде. Олар тарихтың қойнауынан қазып күн бетіне шығарса, тігінші, дизайнерлер мен ұсталар дәріптеуші болуы қажет. Бүгінгі таңдағы қолданыстағы киім-кешектің көрінісі ұқсағанмен негізінен ауытқып бара жатқаны мені толғантады. Ия, ою-өрнек еркіндік. Дегенмен әр өрнектің өз орны бар емес пе? Әйтсе де бүгінгі таңда ою-өрнектің орны да өзгерді. Дәстүрлі киімнің өзін тану уақыт өткен сайын күрделеніп барады. Сондықтан біздер, яғни зерттеушілер, аманатқа

2 Кеңесбаев Исмет, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Екінші том, Қ-Я, Алматы: ҚазақССР Ғылым Академиясының баспасы, 1961, б. 241.

3 Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 23-24. Қараңыз: Arystanova Gulkhany, XIX. Yüzyıldaki Osmanlı (Anadolu Toplumı) ve Kazak Toplumunun Giyim Tarihi ve Kültürü (XIX ғасырдағы Османлы (Анадолы түріктері) мен қазақ қоғамының киім тарихы және мәдениеті), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Uludağ, 2024, 774 s.

қиянат жасамай бүгінгі таңда мұражайлар мен сандықта сарғайып жатқан қазақтың ұлттық киімдерін жинақтап, әлі де болса Қазақстанның жеті аймағына этнографиялық ғылыми зерттеу экспедициясын ұйымдастырып, көзі тірісінде қарттарымыздан сұрап, таспаға түсіріп материалды мәдениет пен фольклорды әсіресе, аутентикалық киімдердің қалыбы, киім бөлшектерінің ерекшеліктері, сипаттамасы, сакральды мәні мен бұларға байланысты дәстүрлерді хатқа түсіріп, дәстүрлі зергерлік бұйымдарды құю мен жасау әдіс-тәсілдерін жинақтап алуымыз керек деп ойлаймын. Бұл тақырып өзекті.

Заманың түлкі болса тазы болып шал демей ме... Алайда киім тек қана бұйым, үстін жабатын құрал ғана емес. Киім-идеология, киім-саясат. Ұлттық киім-құндылық, бір ұлттың идентификациясы. Сондықтан бір ұлттың материалды мәдениетін құрайтын киім-кешекті, дәстүрді кейінгі ұрпаққа дәріптеп, сіңіру маңызды. Н. Володева⁴ да бұл ғасырдың басқа ғасырлардан ерекшелігі – әр түрлі халықтар мен ұлттар арасындағы мәдени бірегейліктің тез жойылуына әкелетін жаһандану мәселесі екенін жазады. Яғни адамзаттық мәдениеттің қалыптасуы жүріп жатыр. Тарихта әр түрлі себептермен жақын көрші мен алыстағы халықтардың мәдениетін сіңірмеген, киім-кешегіне немесе әшекейіне өзге ұлттан терминдер қарызға алмаған халық табу қиын ақ. Өткенді, бүгін мен келешектің байланысы мен сабақтастығын, арадағы байланысты сақтау үшін әрбір ұлт өз мәдени этникалық ерекшеліктерін соның ішінде киім-кешек пен оған қатысты дәстүрлердің негізін сақтай отырып, бүгінгі ағымдағы модаға бейімделуі қажет.

XX ғасырдың басына дейінгі түсінікте киім-кешек пен оны толықтыратын әшекейлер кісінің жынысы, әлеуметтік жағдайы, діні, географиялық ортасы мен салт-дәстүр және әдет-ғұрыптарынан сыр шертетін болса, қазіргі таңда жеке тұлғаның психологиялық жағдайы, саяси символы, идеологиясы, менталитеті, талғамы, әлеуметтік ұстанымы, кәсібінен мәлімет береді. Жаһандану дәуірінде тұлғаның функционалды қызметінің бірі тұтынушылық болып табылады. Яғни, өздерін идеал көрсету немесе заттарын сату, жарнамалау үшін үстіне киген киімі, әшекейі тіпті макияждарын қолданады. Кейде киім-кешек пен әшекейге байланысты кейбір дәстүрлер бұқаралық ақпараттар арқылы жалпыланып көпшілікке танылуы, сіңуі мүмкін. Соңғы жылдары ұлттық киімнің де әшекейдің де тіпті оларға байланысты ғұрыптардың да жасанды, ойдан шығарылған немесе бүгінгі өмір сүру салтына сай жаңғырған түрі көбейді. Осы тақырыпты (мәселені) зерттеудің мақсаты жасанды дәстүр аясында аутентикалық бұйым мен оған байланысты дәстүрдің қаншалықты өзгергенін талқылау болып табылады.

Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан деп қазақ бекер айтпаған болар. Дәстүрлі қоғамда да әдет-ғұрып өзгереді. Әлемде киім-кешек бойынша ең үлкен өзгерістердің бірі өнеркәсіп революциясынан кейін болды дей аламыз. Тігін машинасының келуі, машина тігістерінен дайын үлгілер мен оюлар, әр түрлі геометриялық тігістерді қолдану қыз-келіншектердің көз майын тауысатын қол еңбегінен ұзақтап, әрі уақытты тиімді пайдалануға, әрі тігін машинасымен сан жағынан көбірек киім тігуге бейімдеді.

Нәтижеге жету үшін жаңғырту аясында тігіліп, қоғам тарапынан қабылданып, сұранысқа ие болып тұрған ұлттық киім-кешектер мен әшекейлерді аутентикалық киім-кешектермен әшекейлермен салыстыру және оларды бөлшекті (детальді) зерттеу үшін арнайы түсірілген фотосуреттердегі қазақтың ұлттық киім-кешегі мен әшекейлердің символикасы мен сакральды мәнін ашу; жасанды дәстүрдің ерекшеліктерін анықтау міндеттелді. Мақалада арнайы таңдалған көйлектің сыртынан сән үшін киіліп жүрген төрт киімдегі заманауи ою-өрнек пен таңбалардың мәнін ашу үшін ою-өрнекке байланысты жазбаша дереккөздер пайдаланылды. Ал тарихи дереккөз ретінде аутентикалық киім-кешектер атап айтқанда *бешпент* мысал ретінде берілді. Сонда ғана бүгінгі таңда қоғамда орын алған жасанды дәстүрдің ішкі әлемі, образы, күші, сакральды мәні ашыла түспек.

Зерттеудің ғылыми гипотезасы: ұлттық (дәстүрлі) киімнің жалғасы – заманауи

⁴ Володева Н., Художественные традиции казахского национального костюма в современной практике дизайна одежды, Простор, Алматы, №10, с. 178-183.

жасанды киім мен жасанды дәстүр. Яғни, қазіргі таңда жасанды киім үлгілері бұрынғы дәстүрлі қазақ киім мәдениетіне еліктеп, жаңартылған үлгідегі ұлттық киім қалыптастыру процесінде дамуда, бірақ олардың өзара ұқсастығы қаншалықты сақталатыны талдауға алынып, киімге қатысты дәстүр және инновация алшақтады деген долбар ұсынылады. Заманауи және аутентикалық киім-кешекті зерттегенде салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылады. Бірақ жасанды дәстүрді зерттеу пәнаралық зерттеу болып табылады. Зерттеу тарихшының, мәдениеттанушының, тіл маманының, әлеуметтік антропологтың бірігіп қарастыруымен іске асуы тиіс.

Зерттеу әдістемесі

Тақырыпты ашу үшін ретроспективті талдау, тарихи-этнографиялық және инвентарлық талдау жүргізілді. Ретроспективтің бірнеше мағынасы бар: *retro* артқа, *spectro* қараймын; *retro* өткен, *spectif* көзқарас. Ретроспекция – өткенге көз жүгірту, тарихтағы өткен оқиғаларға, артефактілерге үңілу, өткенді зерттеу мағынасына келеді. Яғни алдымен бүгінгі жасанды дәстүрмен тігілген киім-кешек пен қолдан соғылған әшекейлерді талдап, мұражай, каталог, альбом мен жазбаша деректердегі аутентикалық бұйымдармен салыстырып қаншалықты ұқсастық пен алшақтық барын анықтау. Мақалада интервью алу әдісі, синхронды және диахронды әдістер қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Негізі қазақтың заманауи киім-кешектегі жасанды дәстүр, жаңғырту мен ойдан шығарылған дәстүр тұрғысынан ғылыми тұрғыда зерттеу аясы айтарлықтай төмен. Қазақтың аутентикалық бұйымдарын бүгінгі қолданысқа әкелу мәселесі бойынша Н.Володева, Анадолы түріктерінің кілем мотивтерін (оюларын) киімде қолдану үрдісі бойынша Торун Сечил, Нас Эмине⁵, ежелі петроглиф өнерінің киім дизайнында қолдану үлгісі бойынша Гузал Мусадикова⁶, тарихи көзқараста ХІХ. ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік және дәстүрлер мен инновациялар еңбегі жайлы Жамбыл Артықбаев⁷ жазған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Төменде 14 маусым - 5 қыркүйек 2023 жылы Будапешт-Шымкент-Астана-Түркістан-Қызылорда, Алматы, Астана мен Қарағанды-Будапешт бағыты бойынша өз тарапымнан ұйымдастырылған аймақтық-этнографиялық ғылыми зерттеу барысында Алматы қаласы, Қарасай ауданы, Көкөзек ауылында орналасқан Салтанат ұлттық киімдер орталығында арнайы тарапымнан жасалған фотосессия үлгілеріне талдау жасалады.

Суреттер 1-5. Заманауи ұлттық киімдер [Г. Арыстанованың жеке архивінен, 30.10.2023]. Салтанат ұлттық киімдер орталығының коллекциясынан алынды.

5 Torun Seçil, Nas Emine, "Tasarımda Gelenekselin Sürdürebilirliğine Bir Örnek: Kilim Motifleri ile Çağdaş Tasarımlar", Ulakbilge, 83 (2023 Nisan), ss. 339-353.

6 Масадикова Гузал, "Ежелгі петроглив өнерінің киім дизайнында қолдану үлгісі", Central Asian Journal of Art Studies (CAJAS), Volume 9, Issue 3, 2024, бб. 178-193.

7 Артықбаев Жамбыл, Казахское общество: Традиции и инновации, Караганда: Полиграфия, 1993, с. 326

1-суретте қолданылған мата түрі бір көргенде кәдімгі алаша, терме алаша, кілем тоқымаларына ұқсағандықтан информант Дәмегүл Алшынбайқызы бұл матаны *алаша мата* деп, ал 2 -суреттегі матаны кәдуілгі дастарханға ұқсағаны үшін *дастархан мата* деп атап кеткен. Бұл маталардың көрінісі қалың, ебедейсіз көрінгенмен киюге ыңғайлы етіп, Түркия мен Қытай елдерінен арнайы тапсырыс беріп, баспа түрінде тоқытып әкелінуде. Қазақстан (Алматы) мен Қырғызстанда да біртекті маталарды таңдап, бетіне арнайы принттен өткізіп дәл осы маталардың баламасы жасалуда. «Бір көргенде кілем, терме алаша, алаша, кілем мен жұлқышқа салатын ою-өрнек болып көрінеді» дейді дизайнер Д. Алшынбайқызы [Информатор Д. Алшынбайқызы, 25.12.2024]. Ал дизайнер Гүлжан Байназарова болса, 1-суреттегі матаны *гобелен*, ал екінші суреттегі матаны *дак* деп атайтынын білдірді [Информатор Г. Байназарова, 28.12.2024].

Сән мен кілем әр түрлі мәдениеттердің қиылысында біріккен тамаша қарым-қатынас, үйлесімділікті білдіреді. Соңғы кезде сән индустриясы өткенді бүгінмен байланыстыру мақсатында кілем өрнектерін киім-кешекке, әшекейлерге, сөмкелер мен аяқ киімдерге, сонымен қатар шарфтар мен сырт киімдерге қолданып бренд, тренд, этникалық стиль мен сән белгісі жасауда. Бұлар *дәстүр*, *қайта жандану* мен қазіргі заманның синтезін білдіреді. Бұл да материалды мәдени мұраны кейінгі ұрпаққа жеткізудің бір жолы болып табылады. Тек қана ою-өрнек ерекшеліктері ғана емес, сонымен қатар кілем тоқу әдістері арқылы сырт киім тігу, материал мен жіптерді жаңды түс колориттерін қолдану арқылы дайындалған заманауи қолдануға икемді киімдер Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан мен көптеген елдерде сәнге айналуда. Бұрын ауылда қазақ үйлерінің жанында қыз-келіншектер жиналып кілем тоқитын. Әрбір үйде ілулі кілем болатын. Заманауи өмір сүру салтында болса бұл үрдістер тек кішігірім гобелен ретінде көрініс тапты. *Ілу* ретінде салтта жүретін қабырға кілемдері, үлкен кілемдер жер төсеніші ретінде модернизацияланған орнаменттермен қолданыстан шығып, қабырғаға ілінетін қол кілемдері антиквар бұйымдар ретінде дүкен, музейде өз орнын алды. Мәйітті жерлеу рәсімінде әлі де киізге орап шығарып салу дәстүрі жалғасын табуда. Тарихта Кеңес Өкіметі тұсында көптеген киім мен бас киімнің киілуіне тыйым салынып жатқанда жадта сақтап қалу үшін кілемдерге тоқылғаны белгілі.

Кілем, ши, текеметтегі орнаменттерді бастапқыда жаман рухтардан қорғану, кейінірек көз-тіл мен сұқтан қорғану мақсатында әшекей ретінде жақсы ниетпен киімге барқытпен кестелеп, моншақ, меруерт қойып нақышына келтіріп қолданған. Бір жағынан киімге жасалған кілем мотивтері құндылықты сақтау, дәріптеумен қатар өткенге ностальгия және жарнама болып есептеледі. Әсіресе моншақпен тізбектеп жасалған аксессуарлар мен білезіктер кілем өрнектерімен жасалған элементтерімен ұштасып дизайнның инновациялық тәсілін көрсетеді⁸. 3-4 суреттегі киім барқыттан тігілген. Бұл жеңіл сырт киім түрін халық арасында *абайка* деп атап жүр. Мақалада киім термині қолданылады. Оюлары парша матадан ойылып, жиектері зер жіппен нақышталған. Ал 5-суреттегі киім күрең қоңыр велюр матасынан тігілген. Оның иығына түлкінің терісі пайдаланылған. Ішіндегі көйлек крепшифоннан тігілген.

Киімге оюды жеріне, мәніне, сәйкестігіне қарай жарасымды әрі үйлесімді етіп оюшы өз дүниетанымына, ойлау жүйесі мен сеніміне қарай түсірген. Жоғарыдағы үлгі ретінде берілген төрт киімде қолданылған түстерді оюшылардың түсінігімен қарастырып көрсек: Шөптібай Байділдаұлы көк түстің аспан мен көк Тәңріні, ақ түс – бақыт пен пәктікті, қара түс – жердің символын, сары түс биліктің, мұңның белгісі екенін; ал 2-суреттегі жасыл түс – көктемнің, жастықтың белгісі; 3-суреттегі қызыл түс – от пен күннің символы⁹ екенін білдіреді десе, Жанерке Шайғозова көгілдір – аспан түсін түрік-моңғол халықтарында *Көк Тәңір*, аспанды білдіреді дей келе қара түсті өлілер мекенімен байланыстырады.

8 Torun Seçil, Nas Emine, "Tasarımda Gelenekselin Sürdürebilirliliğine Bir Örneк: Kilim Motifleri ile Çağdaş Tasarımlar", Ulakbilge, 83 (2023 Nisan), ss. 351.

9 Байділдаұлы Шөптібай, Қазақтың ою-өрнек Альбомы, (1-альбом), Алматы: Өнер, 2006, 8 б.

Ашық сары түсті сопылықпен, күн мен оттың түсіндей сарыны рухани жолдың екінші сатысы және рухтар әлемімен байланыстырады. Ақ түс – тазалық пен пәктіктің; қызыл түс – билік, батырлық пен жеңістің белгісі; жасыл түс – көктем, өсудің ал қоңыр түс – байсалдылық, сыпайылықтың белгісі белгісі екенін жазған¹⁰.

Көркем шығарма тілін жандандыратын түстерге байланысты фразеологизмдер мен синонимдер көп¹¹. Атап айтқанда, *ақ қарасын ажырату* (айыпты немесе айыпсыз екенін ажырату); *көздің қарашығы* (қадірлеу, қымбат); *қарабет* (ұятсыз); *қара табан* (жалшы, тас кедей); *қара жамылу* (бас иесінен айрылу, аза тұту), *сарғая күту* (ұзақ уақыт күту), *көсегі көгеру* (бақытты болу), *көк мылжың* (сөзуар); *сарғаю* (сағыну), *ақ ниет* (таза ниет), *қоңыр үн* (құлаққа жағымды жұмсақ үн) т.б. Б. Жұмабайұлы ежелде қара түсті мұң, ауыр азап пен жаман ниеттерден қорғану, құртылу мақсатымен өлімге ақтық апарып, киелі, қасиетті орындарға ақтық байлайтынын, сары – сағыныш пен қарғыстың белгісі, қызыл – ауруды қоздырғыш, көк – сергек көңілдің, Тәңірдің сыйы болса, ақ – пәктік пен тазалықты бейнелегенін білдірген. Сонымен қоса *ит құйрық*, *бөрі құлақ*, *иттабан* өрнектері арқылы олардың айбаты, қайраты мен жігері иірілген құйрығында екенін аңғарып аталмыш өрнектерді бақыт пен байлықтың, ырыс пен берекенің символы ретінде қолданғанын жазған¹². Б. Жұмабайұлының, еңбектеріне сүйене отырып киімге қолданылатын киімдердің бірқатарын ұсынуды жөн көрдік: киімде өмірінің су сияқты тынық, таза, ғұмырың су сияқты ұзақ болсын деп *су* өрнегін етекке, киімнің жиегіне қолданса, *қошқар мүйізді* бақыт пен байлықтың символы, *сыңар мүйіз* бұйымның ернеу мен жиегіне; *марал мүйіз* жастық пен бақыттың символы көбінесе жаздық киімдерге салынған.

Түстерден басқа киімнің мата баспасында қолданылған оюлар да тарихтан сыр шертеді. 1-5 суреттерде дизайнер өрнектелген дайын матаны қолданып, оюды келісіне, сәйкестігіне қарай салғанмен жазбаша деректердегі *абылайша*; *бүркіт көз* (қырағылық, тіл-көзден, жауынан, бәле жаладан сақтану); *бота көз* (сұлулық); *сыңар мүйіз*; *құш-құшақ* (құшақ толы байлық) пен *тұмарша*, *қошқар мүйіз* (билік, материалды молшылық) өрнектеріне ұқсайды. 2-суретте *қошқар мүйіз* бен *жебе құрағы* принтпен басылған. Қазақ философиясында адамның денесін адамның өмір танымына байланысты үшке бөліп қарастырған. Ою-өрнек салғанда бұған жіті көңіл бөлген. Адамның башпайынан бастап кіндігіне дейін, кіндігінен кеуде тұсы, мойынға дейін бөлген, үшінші бөлік адамның басына аса қатты қастерлеген. Бірінші деңгейге (башпайынан бастап кіндігіне дейін) жер асты әлемімен байланыстырып, жер астына тән зат, жануар, бейнелерді; екінші деңгейге жер әлеміне байланысты ою-өрнектер салса, мойыннан бас киімге аспан әлеміне қатысты дүниелерді (күн, ай, жұлдыз) салған. [Информатор Дәулет Шоқпарұлы, 29.01.2025].

Соңғы жылдары нөсерден кейін қаулап шыққан саңырауқұлақтай *тақия*, *кимешек* кию үрдісі белең алды. Негізінде *тақия* әрі іш киім әрі сырт киім ролін атқарады. Қыз балаларда құда түсіп, иелеп кеткенде *үкілі тақия* кигізіп кететін. Иесі бар екен деп ешкім ол қызға көз салмайтын. Тақиямен қоштасу – балалықпен, қыздық ғұмырмен қоштасу. Ұлдың әке-шешесі ақ жаулығын салып, сол әулеттің ұрпағын жалғастырушы келін етіп еншілеген соң басына ақ орамалын таққан. Алайда бүгінгі таңда қыз-келіншектер тіпті әйелдер де бастарына тақия киіп жатады. Осыған мән беру қажет. Ер кісілер болса тақияны қыстық бас киімнің ішінен немесе өзін ғана өмірінің соңына дейін киген.

Әсия, *желбіршек*, *екі-үш қатпарлы көйлектер* де жасы үлкен әйелдерге тән дүние емес. Мүмкін болғанша аутентикалық кимешекті дәріптеген дұрыс. Өйткені әр рудың (Қызай кимешек т.б.) өзіне тән үлгісі мен ерекшеліктері бар. Киім тарихын, киім мәдениеті мен

10 Шайғозова Жанерке, Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы, Алматы: ҚазҒЗМИ, 2023, 320 б.

11 Мажигаева Ш., Қасқатаева Ж., “Фразеологизмдер құрамындағы түр-түс атаулары; лингвотанымдық талдау”, Филология, №1 (69)/ 2013, бб. 159-166.

12 Жұмабайұлы Байахмет, Ою-өрнек әлемі, (The world Kazakh Nation Ornaments), Алматы: Үш қиян, 2018, 36 және 80 б.

этнолингвистиканы зерттеп жүрген зерттеушілер киім-кешектердің аймақтық, рулық ерекшеліктеріне де жіті мән беріп зерттеген дұрыс. Қазіргі таңда киім-кешек тарихы мен оны толықтырушы әшекейлерге макро емес, микро; жалпылама емес, детальді зерттеулер жасау қажет. Айтқымыз келгені, киім бұрынғы факторлардың (материалдық жағдай, статус, діні т.б.) орнына дәстүрлі емес заманауи, жергілікті емес әмбебап халде сәнде өз орнын алуда.

Әшекей – киімді толықтыратын, сәнді көріну үшін тағатын зергерлік бұйымдар мен оның бетіне салынатын ою-өрнектер болып табылады. Жоғарыда ұсынылған 1-5 суреттерде киімнің толықтырушы ретінде әшекей қолданылған. 2-суретте көрсетілген бастағы *диадема* алдымен фетрмен ойылып, моншақтармен тізбектелген. Халықтың қалтасына тиімді, арзанқол әшекейлер мелхиордан жасалған. Өйткені мелхиордан жасалған әшекейлердің тиімді жері сырты қарайып, ағарып түсін өзгертпейді. Төменде *Салтанат* ұлттық киімдер орталығының коллекциясынан алынған заманауи әшекейлер берілген.

Заманауи киім-кешекті ұлттық киім-кешектермен байланыстыра отырып дамыту, әлемдік сәнге шығару үшін көбірек қазіргі таңда бірінші дереккөз болып табылатын аутентикалық киімдерді жіті зерттеу қажет. Сондықтан Нұрсан Әлімбаидың¹³ жетекшілігімен дайындалған Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы аясында шығарылған Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі иллюстрацияланған альбом каталогында берілген әр түрлі ғасыр, жылдарға тиесілі бешпенттің көркемдік конструкторлық талдау әдісі арқылы талдау жасалып, көп орын алмау үшін тек екі бешпенттің талдау үлгісі берілді.

Кесте 1. Көркемдік конструкторлық талдау әдісі арқылы бешпентті талдау

Бешпент (жеңіл сырт киім)	Құжат №	Аймағы	Ғасырландыру	Әдісі	Әшекей, өрнек салу	Ерекшелігі
	КП 661	А л м а т ы облысы	XIX ғ. (1890)	С ы р у , машина тігісі, бүрмелі тігу, зертаспа тігу әдісі, т ү й м е қадау әдісі	Зертаспа (е к і өңірінің ш е т і , жағасы, е т е г і) , түйме (10 дана)	Қынама бел, тік жаға, бұлықты (қызыл сәтен), иінішті (желке, иық іші), қондырма ұзын жеңді, етегінің артқы жағы сәл жырық
	КП 3389	Ш ы ғ ы с Қазақстан (Семей) облысы	X I X ғасырдың соңы	М а ш и н а тігісі, сән тігісі (тік тігіс), зер салу әдісі, о қ а л а у ә д і с і , ілмек салу, т ү й м е қ а д а у , кестелеу	Зер, кесте, а қ ш ы л түсті 2 қ а т а р о қ а л ы (жағасы, өңірі, жең аузы, е т е г і) ; көгеріс өрнегі (зер жіп), ілмек (өңір іші)	Трапеция, екі бүйірден үшкілді (етек); Артқы өңірдің қақ ортасы а ұзын тік тігісті, ойма жағалы, ұзын қондырма жеңді, алқымы кеңірдекке дейін ашық, желкеден төмен үшкілді, ойық қалталы

Каталогтағы инвентарлар: КП 661, КП 3389, КП 3390, КП 3700, КП 9428, КП 10409, КПМ 3539, КП 25692, КП 3362, КП 21427, КП 5851, КП 16239, КП 605, КП 3699, КП

¹³ Әлімбаи Нұрсан, Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, (иллюстрацияланған альбом-каталог), ҚР, Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы, Алматы: Өнер, 2009, 104 б.

3695, КП 623, КП 604/903, КП 11356 барлығы 18 бешпентке көркемдік конструкторлық талдау әдісі арқылы жалпылама талдау жасалды. Аутентикалық киімнің (бешпент) алынған аймақтары: Алматы облысы, (2), Шығыс Қазақстан (Семей) облысы (1), Батыс Қазақстан (Орал) облысы (5), Ақтөбе облысы (1), Орталық Қазақстан (1), Орынбор, Ресей (1). Алайда каталогта кей бешпенттің алынған аймағы берілмеген. Мысалы: КП 3390 бешпентті сақтаған Ахмет-Кариева Зарипа, музейге тапсырған қызы. Бір жақсысы жетіру - асан екенін инвентарда көрсеткен. Бұл мәліметті сұрастыру арқылы ата-бабасының қай аймақта тұрғанын, қайдан келгенін, егер ол руға тиесілі болса онда бұйымның ерекшеліктерін анықтап білуге мүмкіндік туады. Қосымша мәліметтің бірі КП 3390 ісмердің (Рабиға), КП 3700 ісмер Бибия Ерембекованың аттары берілген. КП 9428 Ш. Уәлихановтың әпкесі Бәдігүл Уәлиханованың бешпенті. КП 3695 нөмірлі бешпент те маңызды. Бұл Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің әйелі Фатима ханымның бешпенті. Фатиманың Зүлейхадан тараған Гүлсім немересі музейге 1923 жылы өткізген.

Бешпенттер ХІХ ғ. аяғы (1890), ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басы, ХІХ ғасырдың ортасы, ХХ ғ. басы – ХХ ғ. ортасына (1900, 1912, 1922, 1930, 1934-1935) тиесілі. Мақалада көркемдік конструкторлық талдау әдісі жалпылама қарастырылды.

Бешпенттер көбінесе жоғарыда аты аталған аймақтардан әр түрлі жылдарда МОМ экспедициясы барысында жиналған. Төменде бешпенттің көркемдік конструкторлық талдау әдісі бойынша талдауы берілді.

Әйтсе де әрбір киім-кешекті алдағы уақытта мұнан да тереңінен бөлшектеп зерттеп зерттеу үлгісі ұсынылуы қажет. Зерттеу кезінде анықталған тыстық үшін қолданылған бешпенттік маталар: *барқыт* (қызыл күрең барқыт, күрең барқыт, жасыл барқыт, гүл бедерлі тарғыл түсті барқыт, қызыл барқыт, қызыл қара түсті барқыт, қоңыр барқыт); *пүліш* (ашық қызыл пүліш); *атлас* (сары атлас); *сәтен* (қызыл түсті сәтен); *жібек* (жолақты жібек, қанаус жібек).

Ал астарлық маталар: *сәтен* (жолақты көк сәтен; қызыл, сары, көк түсті жолақты сәтен; ашық қоңыр сәтен); *атлас* (сиякөк атлас, қоңырқай атлас, сары атлас); *шыт* (гүл бедерлі шыт, жасыл түсті шыт,); *мақта мата* (қоңыр түсті гүл бедерлі мақта мата; саржа (жасыл саржа), *жібек* (қызыл сары жібек, қызыл жібек, қара көк түсті жібек, жолақты жібек, қызыл күрең жібек) қолданғаны анықталды.

Талдау нәтижесінде бешпенттің төрт жаға түрі кездесті: 1. тік және жіңішке тік жаға, 2. қайырма, 3. ойма жаға; 4. орама жаға. Тік жаға солға қайырылған. Жеңде екі түрлі қондырма қолданған. Бірі жең асты қусырып тігілген қондырма болса, екіншісі жеңі таяздау жең ойындысына тігілген қондырма. Бешпенттің жағасы, өңірі, жеңінің аузы мен етегін айналдыра әшекейлеу, көркемдеу үшін көгеріс өрнегін қолданған. Кейінірек ХІХ ғасырдың аяғында болса жаға, жең аузы, өңір мен бешпент етегін айналдырып сұр түсті оқа жүргізіп, сыртынан зертаспа басып, арасына *көгеріс* өрнегін зер жіппен (КП 605) зерлеген. Мұнан басқа *стилденген мүйіз өрнектерін* алдыңғы, артқы бойы мен жеңін кестелеген. Өңірі мен жең аузына ширатпа зермен *зооморфты және геометриялық өрнек* салған (КП 21427), жең аузы әдіптелген; кей бешпентте қалтаның аузы, жең ұшы, жағасы матадан қабатталып әдіптеліп, тігін машинасымен әшекейлеп сырып тігілген. Жең, өңіріне зермен *ромб тәрізді геометриялық өрнек* салып кестелеп, қызыл барқыт жолақ бастырған. Жағасын қызыл сәтеннен немесе күрең түсті барқытпен бұлықтаған. Қолтырмашты қолтыққа салған. Шабудың үш түрі көрсетілген: төрт шабу (екеуі үлкен шабу, екі кішкене қиық); қиықша шабу және үшкіл шабу (екі бүйіріне және етегінің екі жанына).

Зертаспаны бешпенттің жағасына, терең жең ойындысына жапсарлай екі өңірінің шетіне, етегіне айналдырып басқан. Әшекейлеу үшін ширатпа зер, зертаспа, оқа, кесте, металл, шытыра, түрлі түсті жіптер, аққу мамығын (жағасы, өңірі, жең аузы мен етегіне) қолданған. *Оқаны* жағасы, өңірі, жең аузы, етегін айналдыра екі қатар етіп, ал қалтасының

аузы мен жеңінің ұшына бір қатар етіп салған. Зерттеуге алынған бешпент үлгілерінде оқаның ақ, ақшыл және сұр түстері қолданылған.

Бешпентте жүн сыру әдісі, әдіптеу, машина тігісі, бүрмелі тігу (бел тұсынан майда бүрме салу), зертаспа тігу әдісі, түйме қадау әдісі, жиектеу (бұлықтау); сән тігісі немесе тік тігіс (артқы өңірінің қақ ортасынан бойды қусырған тік тігіс жүргізеді кейде бұл тігістің үстіне ақ зер таспа бастырады), зер салу әдісі, оқалау немесе оқа бастыру әдісі, ілмек салу, түйме қадау, кестелеу (зер жіппен көгеріс өрнек кестеленіп, жолақ салынады) әдістері қолданылған. Қолымызда бар мәліметтерде бешпентте *қынай бел* (белі бүрмелі) мен *қынама бел* кездесті. *Қынама бел* түймемен қаусырылған. Кей бешпентте 3 метал түйме мен 3 ілмек түймебау жасалса, кей бешпенттің сол жақ өңірінің ішкі жағының көкірек тұсы ілмектелген. Бешпенттерге көбінесе оң жақ өңірінде жасырын қалта (КП 21427), екі жанында жасырын қалта (КП 5851); екі жанын ойып тік екі қалта (КП 16239); бүйірінде қиғаштап ойық қалта (КП 3389); ойып жасалған жан қалта тігілген. Қалта аузының бір қиығына жапырақ тәрізді және қызыл рең шыныдан көз салынған. Бешпенттің етегі: шалғайы кең, етегінің артқы жағы сәл жырықты болып келген.

XIX ғасырдың басында 1912 жылы тігілген бешпенттің астарлығы *қанаус жібектен* тігілсе, XX ғасырдың аяғында астарлық *жасыл саржа* атауы көзге түсуде. Осы атау XIX ғасырдағы мата атауларының ішінде кездеспеуде. XX ғасырдың басында 1912 жылдары белді белінен сәл танап тігіп, қынағаны айқын көрінеді. Етегінің екі жанына үшкіл шабу салынып, шалғайы кеңейтілген. Жеңін қусырып тігіп, таяздау жең ойындысына қондырған. Жағасы, жең аузы, екі өңірі мен етегін айналдыра екі қатар етіп зертаспа басқан (КП 11356). Ал XX ғасырдың аяғында (музейге түсу уақыты 1984 ж., КППМ 3539) төрт шабу (екеуі үлкен шабу, екі кішкене қиық) шабылғаны көзге түседі. Бешпенттің артқы жағы 4 бой матадан салынып, етек жағына үшкіл қиықтар салынғаны байқалады. Солға қаусырылған тік жаға сопақша келген үш метал түймемен ілмек түймебау арқылы іліктенген. XIX ғасырдың аяғында трапеция пошымды бешпент пішімі кездесуде.

Төменде көрсетілген әшекейлер де сұранысқа ие. Әсілімде Салтанат ұлттық киімдер орталығы халықтың сұранысы бойынша ұлттық және заманауи киім-кешектің бәрін тігіп ұсынуда. Бұл суреттер тек қана тақырыпқа тұздық болғаны үшін ғана үлгі ретінде қолданылды. Дизайнер Д. Алшынбайқызы алтынмен апталып, күміспен күптелген әшекейлермен толықтырып, алтын жіппен зерлеп, оқалап, әдіптеп тігілген қымбат бұйымдар қарапайым тұтынушының қалтасына шақ келмейтінін айтады. [Информатор Д. Алшынбайқызы, 25.12.2024].

Сурет 6. Сырға.

Сурет 7. Алқа.

Сурет 8. Шекелік.

Сурет 9 - сырға.

Салтанат ұлттық киімдер орталығының коллекциясынан

6-суреттегі сақинаға ұқсас сырғаның қазақи атауы *құстұмсық сырға* соңғы кезде *тамшы сырға* деп те атап жүр. *Құстұмсық* (еркіндік), *қошқармүйіз* (береке, байлық), *үкі* (қорғау) мәнін береді. Құйма әдісімен жасалып тас орнатқан. Ертеректе металмен жұмыс істеген кезде асыл тас немесе жартылай қымбат бағалы тастардан сырғаға көз орнатқан.

Қазақтың көшпелі өмірінде үшкір заттарға қарағанда дөңгелек, шеңбер, доғал көбірек қолданылған. Қандай бұйым жасаса да бұрыштарын тұжырып, дөңгелетіп жасаған. Мысалы: киіз үй, балғаның сабы т.б. Бірақ бұл әшекейлер дәстүрлі әшекейлерден ұзақ, қазіргі заманның тұтынушыларына қолжетімді етіп жасалған дүниелер дейді Дәулет Шоқпарұлы.

Сурет 10. Дәстүрлі тұмарша. Сурет 11. Үкіаяқ. Сурет 12. Алқа Сурет 13. Бес білезік [Дәулет Шоқпарұлының жеке архивінен, 29.01.2025].

Ең көп қолданылатын әшекейдің бірі – сырғаны бастапқыда сакральды тұрғыда сақтану, қорғану үшін қыз келіншектер мен әйелдерден басқа ер кісілер де қолданған. Қыз-келіншек, әйел сырғасы жайлы жазылған мәліметтер көп ақ. Төменде ер баланың құлағына сырға салу салтын ұсынылады.

Ертеректе қазақта нәресте шетінеп, баласы тұрмаған жағдайда ер баланың құлағына ен салып, сырға тағып қоятын болған. Немесе әйел ұл тапқанда әрі көз тимесін әрі жалғыз тұяқ екенін көрсету мақсатында ұлдың оң құлағына сырға салған. Әулетімізге әмеңгерлікпен келін болып түскен Райхан (Оспанова) әжеміз көп құрсақ көтергенмен, ол кезде жаман аурудың атын айтпайтын, қызылша, желшешек сияқты ауру белең алып, балалары әрі кетсе 2-6, 13 жаста шетінеп, қайтыс болып кете бергені үшін ауыл аймақты жинап, қан шығарып, қой сойып, ас беріп, елдің батасын алып, құлағына тесік сырға тағып, үкілеп өсірген екен.

10-суреттегі Ұлы Отан соғысынан кейін туылған тәтеміздің (Сапар Төлебаев) кіндігін ырымдап, үйдің қарама-қарсысында тұрған, көп бала көтеріп, бала-шағасы аман қалған Ақылай әже кессе, тұрсын, ел қатарлы өмір сүрсін деп өлімді алдау мақсатымен ел тілеуімен жүзге келген Күләйім Отарбаева оң құлағын тесіп, терезеден шығарып, есіктен кіргізіп, нәрестені қолына алып екі-үй рет үйді айналдырып салтын жасаған екен. Сапар айында дүниеге келгені үшін аталас туысқан Садық ата нәрестенің атын Сапарәлі деп қойған екен. Бұл сырға мектеп жасына дейін тағылған. Садық атаның да бала-шағасы көп болып, шетінеп, нәтижеде тек тұяқ Айтуған (Садықов) ата ғана қалғандықтан оның да оң құлағына сырға таққан екен. Негізінде Төлебай атада да оның ұлы Арыстанның әулетінде де қыз тұрмаған. Туылғанмен балиғат жасқа жеткенше қайтыс бола берген екен. [Информатор: Әсел Керімбайқызы Жанаева, 29.01.2025].

Этнолингвистика, этнопсихологияға байланысты ақпараттарды фольклордан зерттеп заманауи өмір сүру салтына ыңғайластырып, жаңғыртып, қолданысқа енгізу қажет. 7-суретте берілген өңіржиек әрі мәртебенің көрсеткіші болса, әрі қорғаушы қасиеті болған. Сұқ, көз ең алдымен қыз-келіншектің кеудесіне емес, жарқыраған күмістен, әшекейлеп жасаған өңіржиекке түскен. Дәстүрлі зергерлік бұйымдарда ең көп қолданған бағалы метал жамбы, ұрғашы күміс болған. Ертеректе зергерлік бұйымдарға қолданылатын тастар Самарқаннан әкелінген. Негізі зергерлікке қажетті парафин, тоқыма бұйымдарын орыстар жеткізсе, мақта, жібек, қойдың терісі, кілемдерді орыстар Түркменістаннан алып отырған. Сауда керуендері көшпелілердің шабуылына жиі

ұшырағандықтан I Петр (1696-1725) кезеңінің өзінде-ақ Ресей Орта Азияға әсіресе, қазақ даласына қорғаныс шебін құра бастаған. Осылайша Орынбор, Сырдария мен Арал аймақтарына әр түрлі байланыс соның ішінде сауда қатынасын арттырған¹⁴.

9-суреттегі салпыншақ ретінде қауырсын қолданылған. Осы қауырсынға байланысты наным-сенім бойынша аңызды Дәулет Шоқпарұлынан беруді жөн көрдік: ... жер бетінде көктөбенің үстінде көктерек өседі. Көктеректің үстінде көк кептер отырады деген сенім бар. Көктеректе әлемде қанша адам болса соншама көк жапырақ болады екен. Жер бетінде өмір сүріп жатқан барлық адамның аты сол жапырақтарда жазылып тұрады екен. Бір адам өмірден өткенде аты жазылған жапырақ үзіліп түседі, қайтыс болған адамның жаны көк кептерге айналып, көктеректің бұтағына келіп қонады. Марқұмның жетісі, қырқы өткізілген соң адамның жаны көк шыбынға айналады екен. Қазақша шыбын жаным шыға жаздады, шыбын жанын шүберекке түйді деген сөз бар [Информатор Дәулет Шоқпарұлы, 29.01.2025].

Шекелік – түркімендер мен өзбектердің мәдениетінің әсерінен болар көбінесе басқа өңірге қарағанда Батыс Қазақстанның зергерлеріне тән. Әсіресе XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында сөлкебайды тесіп, бір-біріне жиі орналастырып, тізбектеп жасаған. Көбінесе жас қыз балалар таққан.

Алқаны көбінесе тұмар, тұмарша ретінде жасаған. Тұмарды үшбұрышты етіп жасап, ортасына перузадан көз салып, ішін қуыс, трубка секілді дайындаған. Кейіннен мұсылман дінінің әсерінен молдалар осы қуыс трубканың ішіне құран аяттарын салғызған. Алқаны таққан қыздың денесін адамның сұғынан, көз тиюден, әр түрлі бәле-жаладан қорғайтынына сенген.

Дегенмен бұл жерде сән әлемі болғандықтан әлемде болып жатқан глобальды ортақ мәселелерге де көңіл бөлген жөн. COVID-19-дан кейін адамдардың аллергияға қарсы бейімделмеуі, жаңа аурулардың белең алуы, жер сілкінісі, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, соғыс, күннің шамадан тыс ысынуы, судың тапшылығы, талғамның өзгеруі, қаладан гөрі ауылда өмір сүруге қызығушылық, табиғи эко өнімдерді қолдануға көшу сынды өте көп өзгерістер мен қажеттіліктер тұтынушының құндылығы мен өмір сүру салтының да өзгеруіне себеп болуда. Қазақтар саят құру, жылқы бағу, қойшы болу, егіншілік дәстүрі мен мал шаруашылығын т.б. қазақтың киім-кешегі мен шаруашылық тұрмыстық жағдайына лайықтаған. Түркі халықтары жылқы шаруашылығы, әскери өнер, егіншілік, қол өнер кәсіптері, сауда-айырбас сияқты еңбек түрлерінің барлығымен шұғылданып, экономика мен шаруашылығының негізіне айналдырған. Яғни олар егіншілікпен де айналысып, қамданған, оны дамыту үшін теміршілікте, темір ұсталығында да мықты болған, тоқ етері дала халықтарының үлкен өркениеті болған¹⁵.

Қорытынды

Жаһандану дәуірінде адам баласы жақсы тұтынушыға айналғанда сәнді әрі орынды киіну – табыс кілті болса, аутентикалық киімдер мен оларға байланысты дәстүрлерді сақтай отырып, киімдерді, оларға жасалатын ою-өрнектерді саналы түрде дәріптей отырып тігу, халыққа ұсыну және кию ұлттық рухты көтереді. Ұлттық киім-кешегіміз ұлтымыздың бейнесі, коды. Бүгінде салмақ ұлттық киімді тігетін ісмер, дизайнер, тігіншілерге түсуде. Олар – ұлттың материалды құндылығын дәріптеуші, насихаттаушы. Ұлттық нақыштағы киімдерді тігіп халыққа ұсынып жатқан әрбір дизайнер мен тігінші тұтынушының тапсырысын қабылдап жатқанда сол киім туралы дұрыс мәліметті бере білуі қажет. Ол үшін тігіншілерге арнайы ұлттық киім-кешек, әшекейлердің тарихын, даму, өзгеру процестерін түсіндіретін арнайы курстар ұйымдастыру қажет. Тіпті киім-

14 Zhangabulova Zh., Alpysbes M., Central and South Asia as Priority of Russian and British Foreign Policy in the Second Half of the 19th and early 20th Centuries, Annals of the University of Craiova, History, XXVI, №2 (40), 2021, p. 52.

15 Arystanova Gul Khanys. (2024). XIX. Yüzyıldaki Osmanlı (Anadolu Toplumunu) ve Kazak Toplumunun Giyim Tarihi ve Kültürü (XIX ғасырдағы Османлы (Анадолы түріктері) мен қазақ қоғамының киім тарихы және мәдениеті), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Uludağ. - 774 s. [In Turkish].

кешек пен әшекейді, оларға байланысты ұлттық дәстүрді дәріптеуші және зерттеуші дәстүрлі мектеп қалыптастырылса артық болмас еді. Судың да сұрауы бар демекші, аманатқа қиянат жасамай, ата-әжеден көрген өнерді кейінгі ұрпаққа жеткізу шарт.

Ұлттық киімдерді тек қана мереке мен той-томалақта, үлкен жиында ғана киілетін киім ретінде қолданбай, аутентикалық киімдердің реконструкцияларын жасап, жинақтап, үлгі, киім-кешек атауларын арттырып, ұлттық киімді күнделікті өмірге (ресми орындарда, мектеп, жоғарғы оқу орындарында, үйде) икемді етіп, эко дәстүрлі стилде ыңғайластыру қажет.

Мұнан басқа мата түрлерін жазбаша деректерден, иллюстрациялардан жинақтап, зерттеп, зерделеп, сөздік қорына қосып, тоқып шығарып күнделікті қолданысқа енгізсек, онда қарқынды дамып жатқан технология мен әлеуметтік экономикалық дамуға себін тигізеді. Материалды мәдени-тарихимұраарқылы өскелең ұрпақ тәрбиеленеді. Жаңашыл интерпретациялар мен өткенді ағымдағы сәнге әкелуде эстетика, әдемілік, жаңғырумен қатар сакральды, символдық мәндерін сезіну мен сақтау көзқарасын қалыптастыру қажет. Заманауи брендті, ұлттық идеологияны қалыптастыру үшін мүмкін болғанша әрбір аутентикалық, дәстүрлі ұлттық киім мен әшекейдің ерекшеліктері, детальдары, өрнегі, символы, түсін саналы түрде сакральды мәнін аша отырып, өндіріске қосу қажет.

Әсіресе ауылдық жерлерде сақталып қалған дәстүрлі құндылықтар (қолөнер, мал шаруашылығы, ауыл аймақ пен көрші арасындағы қарым-қатынас соның ішінде біздің зерттеу объектіміз болған ұлттық киім мен әшекейлер және оларға байланысты салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырым, тыйымдарды болашақ ұрпаққа жеткізу маңызды ресурс болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- Артықбаев, Ж. (1993). Казахское общество: Традиции и инновации. Полиграфия.
- Асомиддинова, М. (1981). Кийим-кечак номлари. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти.
- Байділдаұлы, Ш. (2023). Қазақтың ою-өрнектері: Альбом (1-альбом). Өнер.
- Володева, Н. (2010). Художественные традиции казахского национального костюма в современной практике дизайна одежды. Простор, (10), 178-183.
- Жұмабайұлы, Б. (2018). Ою-өрнек әлемі. Үш қиян.
- Кеңесбаев, І. (1961). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Екінші том, Қ-Я. Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы.
- Мажитаева, Ш., & Қасқатаева, Ж. (2013). Фразеологизмдер құрамындағы түр-түс атаулары: лингвотанымдық талдау. Филология, (1), 159-166.
- Масадикова, Г. (2024). Ежелгі петроглиф өнерінің киім дизайнында қолдану үлгісі. Central Asian Journal of Art Studies (CAJAS), 9(3), 178-193.
- Мейрбекова, Ф., Доскараева, Ж., Абуова, М., & Түсенбекова, А. (2024). Заманауи этникалық сәндегі мәдени дәстүрлер мен инновациялар. Endless Light in Science, (19), 18-19.
- Шайғозова, Ж. (2023). Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы. ҚазҒЗМИ.
- Arystanova, G. (2024). XIX. Yüzyıldaki Osmanlı (Anadolu Toplum) ve Kazak Toplumunun Giyim Tarihi ve Kültürü (Doctoral dissertation, Uludağ University, Institute of Social Sciences).
- Barbarosoğlu, F. K. (2004). Modernleşme sürecinde moda ve zihniyet. İz Yayıncılık.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (2023). The invention of tradition. Cambridge University Press.
- Torun, S., & Nas, E. (2023). Tasarımda gelenekselin sürdürülebilirliğine bir örnek: Kilim motifleri ile çağdaş tasarımlar. Ulakbilge, 83(April), 339-353.

Zhangabulova, Z., & Alpysbes, M. (2021). Central and South Asia as priority of Russian and British foreign policy in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Annals of the University of Craiova, History*, XXVI(2), 47-60.

References

Artykbaev, Zh. (1993). *Kazakhskoe obshchestvo: Traditsii i innovatsii* [Kazakh society: Traditions and innovations]. Poligrafiya. (In Russian).

Arystanova, G. (2024). XIX. Yüzyıldaki Osmanlı (Anadolu Toplumunu) ve Kazak Toplumunun Giyim Tarihi ve Kültürü (Doctoral dissertation, Uludağ University, Institute of Social Sciences).

Asomiddinova, M. (1981). *Kiiim-kechak nomlari* [Names of clothing and accessories]. Uzbekistan SSR «Fan» Publishing House. (In Uzbek).

Baidildauly, Sh. (2023). *Қазақтың оюу-өрнектері: Al'бом (1-al'бом)* [Kazakh ornaments: Album (1st album)]. Oner. (In Kazakh).

Barbarosoğlu, F. K. (2004). *Modernleşme sürecinde moda ve zihniyet. İz Yayıncılık.*

Hobsbawm, E., & Ranger, T. (2023). *The invention of tradition.* Cambridge University Press.

Kenesbayev, I. (1961). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Екінші том, Қ-Үа* [Explanatory dictionary of the Kazakh language, Volume II, Q–Ya]. Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. (In Kazakh).

Masadikova, G. (2024). *Ezhelgi petroglif өнерінің киім dizainynda қолдану үлгісі* [Application of ancient petroglyphic art in clothing design]. *Central Asian Journal of Art Studies (CAJAS)*, 9(3), 178-193. (In Kazakh).

Mazhitayeva, Sh., & Kaskatayeva, Zh. (2013). *Frazeologizmder құрамындағы түр-түс атаулары: lingvotanyndyқ taldau* [Color names in phraseological units: A linguistic and cognitive analysis]. *Philology*, (1), 159-166. (In Kazakh).

Meirbekova, F., Doskaraeva, Zh., Abuova, M., & Tusenbekova, A. (2024). *Zamanauı etnikalyқ sәndegi мәдени дәстүрлер мен innovatsiyalar* [Cultural traditions and innovations in modern ethnic fashion]. *Endless Light in Science*, (19), 18-19. (In Kazakh).

Shaighozova, Zh. (2023). *Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша entsiklopediyasy* [Brief encyclopedia of Kazakh cultural symbols and signs]. KazGZMI. (In Kazakh).

Torun, S., & Nas, E. (2023). *Tasarımda gelenekselin sүrdүrebilirliğine bir örneк: Kilim motifleri ile çağdaş tasarımlar.* *Ulakbilge*, 83(April), 339-353.

Volodeva, N. (2010). *Khudozhestvennyye traditsii kazakhskogo natsional'nogo kostyuma v sovremennoi praktike dizaina odezhdy* [Artistic traditions of Kazakh national costume in modern clothing design practice]. *Prostor*, (10), 178-183. (In Russian).

Zhangabulova, Z., & Alpysbes, M. (2021). Central and South Asia as priority of Russian and British foreign policy in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Annals of the University of Craiova, History*, XXVI(2), 47-60.

Zhumabaiuly, B. (2018). *Oyu-өрнек әlemi Ush Kiyan.* [The world of ornaments]. (In Kazakh).

Gul Khanys Arystanova

Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

(E-mail: arystanova.gul Khanys@gmail.com)

Modern Kazakh National Clothing and Jewelries as an Innovation of Cultural Tradition

Abstract. Clothing is a significant national value that connects the past, present, and future. In the era of globalization, preserving national identity while transmitting the cultural and ethnic characteristics of the Kazakh people to future generations becomes increasingly important. This study examines contemporary Kazakh national attire and custom-made jewelry as objects of research to determine the extent of their transformation.

The research employs retrospective, synchronic, and diachronic methods to trace the continuity of modern national clothing with historical examples. Additionally, a comparative analysis is conducted to identify similarities, differences, and changes in design.

The findings indicate that the concept of the «Invention of Tradition,» which gained prominence in the 20th century, has played a crucial role in shaping contemporary national attire. The study analyzes ethnocultural garments created within the framework of tradition revival, which have gained recognition and demand in society. Traditional jewelry crafted by artisans, clothing and accessory catalogs, and museum exhibits are examined for comparative analysis. This research highlights the transmission of ethnocultural traditions from the past to the present, substantiates findings with written sources, integrates them into academic discourse, and reconstructs authentic garments in a modernized form.

Keywords: Kazakh, authentic clothing, modern national clothes, ornaments, jewelry, artificial tradition, invention tradition, modernization, cultural heritage

Гульханьс Арыстанова

Университет Этвёша Лоранда, Будапешт, Венгрия

(E-mail: arystanova.gulkhanys@gmail.com)

Современная казахская национальная одежда и предметы украшения как инновация культурной традиции

Аннотация. Одежда является важной национальной ценностью, связывающей прошлое, настоящее и будущее. В эпоху глобализации не только сохранение национальной идентичности, но и передача этнокультурных особенностей казахского народа будущим поколениям приобретает особую значимость. В качестве объекта исследования рассматриваются современные казахские национальные костюмы и заказные ювелирные украшения с целью выявления степени их трансформации.

В ходе исследования используются ретроспективный, синхронный и диахронный методы для выявления преемственности современных национальных костюмов с традиционными образцами прошлого. Кроме того, проводится сравнительный анализ для определения сходств, различий и изменений в дизайне.

В результате исследования выявляется, что в XX веке концепция «изобретенной традиции» (Invention of tradition) сыграла ключевую роль в формировании современной национальной одежды. Анализируются созданные в рамках ее возрождения этнокультурные костюмы, которые получили признание и востребованность в обществе. Для сравнительного анализа используются традиционные ювелирные изделия, изготовленные народными мастерами, каталоги одежды и аксессуаров, а также музейные экспонаты. Исследование позволяет проследить трансмиссию этнокультурных традиций от прошлого к настоящему, подтвердить результаты письменными источниками, ввести полученные данные в научный оборот, а также создать репродукции аутентичных костюмов в обновленном современном формате.

Ключевые слова: казахи, аутентичная одежда, современные национальные костюмы, орнаменты, ювелирные украшения, изобретенная традиция, возрождение, культурное наследие

Автор туралы мәлімет:

Арыстанова Гүлханьс – PhD докторант, Еөтвөш Лоранд университеті, Моңғол және ішкі Азия тіл зерттеулері бөлімі, Будапешт, Мажарстан. ORCID: 0009-0000-1281-515X.

Information about author:

Arystanova Gulkhanys – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Department of Mongolian and Inner Asian Studies, Budapest, Hungary. ORCID: 0009-0000-1281-515X.

Сведения об авторах:

Арыстанова Гүлханьс – PhD докторант, Университет Этвёша Лоранда, кафедра монгольских и внутренних азиатских языковых исследований, Будапешт, Венгрия. ORCID: 0009-0000-1281-515X.